

БОГДАН ЗЛАТИЋ

ДРУГИ ДАХ
Le Deuxième Souffle Жарка Видовића

*Никад нисмо били слободнији
него њод немачком окупиацијом*

Жан Пол Сартр, *Situations III*, Gallimard, Paris 1949, 11.

До свог пензионисања 1986. године Жарко Видовић је објавио само једну књигу: *Меџијровић и савремени сукоб скулптора с архитектуром*. Ова књига је текст његове докторске дисертације брањене јуна 1958. године у Београду, која је за сарајевско издање из 1961. била допуњена Уводом у књизи, односно испитним предавањем на Академији уметности (Académie des beaux-arts) у Паризу, на шта га је обавезивала стипендија владе Француске. У Загребу су за потребе студената, по његовим предавањима, тискана скрипта *Проблеми и ѡреџлед Хисторије цивилизације* (1963) и *Умјетности у ѡпет цивилизацијских епоха* (1966). За то време Видовић објављује преко 150 чланака и текстова у периодици, углавном стручној. По пензионисању наставља да објављује у периодици, а из штампе му излази девет књига, од којих су четири састављене од већ објављених текстова: *Срби у Југославији и Европи* (1994), *Суочење ѡправославља са Европом* (1997), *И вера је умјетности* (2008) и *Историја и вера* (2009). Књига *Литурџијска ѡајна Светоџ ѡисма* (1998) чини избор из текстова Старог и Новог Завета, које је он снабдео лапидарним коментарима, а иза којих следи кратак поговор, по коме је овај избор добио наслов.

Сагледано на овакав начин, дело Жарка Видовића оставља утисак недоречености и расцепканости. Истина, објављивање *Оџледа о духовном искуштву* постало би епохалан догађај и у највећим културним срединама, али у нашој ова књига није имала

прави одјек. Међутим, историјат настанка овог рукописа, његовог непрестаног дорађивања и бројних невоља око његовог издавања представља најбољи пример онога са чиме се у себи и око себе борио Жарко Видовић.

Прве белешке у вези са будућим текстом *Огледа о духовном искусићу* настају по повратку Жарка Видовића из Париза (1957), да би као заокружен рукопис, под насловом „Феноменологија сјећања на доживљај”, био предат издавачком предузећу Напријед у Загребу, у јесен 1964. године. Након вишемесечних натезања са рецензентима у вези са „религиозним феноменима” рукопис не излази из штампе, већ је враћен аутору, „не само ишаран уредничким језичким примедбама него и оштећен грубим превлачењима оштром оловком, тако да су поједини редови били гневно задерани.” Жарко Видовић још бележи: „Морао сам рукопис да поново прекуцам, те да предам поново, прекуцан. Али су оштећења, другом интервенцијом уредника за хрватски језик, била још грубља... и такав рукопис предат у штампу.” После усвајања „Декларације о хрватском књижевном језику” (1967) Жарко Видовић из револта овај рукопис повлачи из штампе. После тога он скоро двадесет година ради на рукопису *Огледа*, допуњује га и мења да би га у мају 1987. предао у штампу издавачком предузећу „Књижевне новине”. Иако је предао рукопис, он и даље ради на његовом усавршавању. Но, рукопис никако не излази из штампе, јер је „свесно забачен”, а Видовић ту верзију, на захтев свог великог пријатеља Ђорђа Оцића, 1988. даје уреднику издавачке куће Сфаирос, Милану Младеновићу. У дневничким белешкама пише о свом даљем раду на рукопису *Огледа*: „А овај рукопис је II верзија која није штампана, јер је Ђорђе Оцић сам предао I верзију, рекавши: 'Ако од Тебе не отмено рукопис, Ти га никад нећеш завршити. Штампашемо прву верзију, ону коју смо ти отели, а ти на другој ради докле хоћеш!’” И тако је, тек 1989. године, у издању Сфаироса, изашла друга по реду књига Жарка Видовића.

Жарко Видовић се првенствено изражавао писањем – за писањем машином је проводио четири до шест сати дневно, и то сваког дана, више од шест деценија. Мисли до којих је долазио напорним умним радом кристалисао је свакодневним писањем. Његов први, најважнији и најоданији читалац била је његова супруга Душка. Као да је на свим рукописима радио само за тог једног јединог читаоца. Рецимо, преводи Плотина, и превод је један рукопис. Да би тај посао урадио како треба он преводи најважније текстове који су о Плотину писани на немачком, француском и енглеском језику. Тај избор и тај превод је други рукопис. Затим,

да би превод био адекватан Видовић израђује упоредни речник философских и Платинових термина. То је трећи рукопис. А када је завршио превођење, онда је, онако „узгред“, написао и студију „Неоплатонизам Плотин и антички хеленизам у хришћанству“... Белешка уз рукопис: започето крајем 1970. довршено почетком 1971. страна 249. Толико. Када се Душка упокојила одмахнуо је руком према орману у којем су се налазиле десетине хиљада страница његове рукописне заоставштине: „Ето, то ти је то – протраћен живот.“ Међутим, тај живот имао је дубљи смисао: удаљавање са универзитета и наставе и упућивање на рад у Институту за књижевност и уметност Србије у Београду за њега су били велика награда јер је могао да се у потпуности посвети ономе што је највише волео и најбоље умео – да пише о ономе што мисли и доживљава.

То изражавање писањем јасно се учавало и у свакодневној, усменој комуникацији Професора са Светом. Предавања која је држао у деветој деценији живота изгледала су као да пред собом има и чита написан текст – била су језгровита и без вишка речи. Та језгровитост и чистота мисли се родила у логорима Другог светског рата. У разговору за један часопис Видовић каже: „Ми смо [у логору] једни са другима разговарали у апсолутном поштовању, па када би проговорио потпуно неписмен човек никоме од нас не би пало на памет да му каже да ћути, јер говорило се о истинама о којима не може да се докторира.“ Отуда је често цитирао оне Сартрове речи, ни Сартра ради, а ни због Немаца, него због указивања да такве ситуације само подсећају човека да се заправо свакодневно суочава са слободом избора која је најочигледнија када бира између живота и смрти. И када би необавезно говорио, чинио би то концизно и јасно. Једном је узгред рекао, а ја записао: „Личност је сусрет смртног човека са бесмртном силом. Душом.“

Исте 1989. године, када су изашли *Оџеди*, појавила се на светлости српског језика књига Жарка Видовића *Његош и Косовски завјет у Новом вијеку*. Тешко је на српском језику пронаћи књигу која открива толико много, а да у исто време толико много тога у себи крије. Иако је у предговору за књигу сам аутор објаснио да је реч о опсежном научном пројекту, као и да је у најширој верзији студије под овим насловом обрађено четрдесетак тема, чији се преглед сада нуди, тада није могла ни да се наслути целина и обим грађе из које је ова књига изникла. Напросто, ту су само укратко препричани обимни текстови петотомне студије – рукописа „Његош и Косовски завјет у Новом вијеку“ на укупно 2745 куцаних страница. Тако, на пример, текст „Његош, трагички јунак Косовске мисли“ у књизи има 15 редова, а у рукопису има 124 стране;

„Класична формула Косовског завјета” у књизи има 30 редова, а у рукопису 73 стране. За текст „Шта је трагедија” у књизи је дато објашњење у свега шест редова, јер је текст већ био објављен у часопису *Књижевна критика* (1985). Исти текст ће касније изаћи као посебна књига под насловом *Трагедија и Литургија – есеј о духовној судбини Европје* (1996). То је разлог што је ова књига из 1989. толико приметна за читање и тешка за разумевање – пошто је аутор знао да оволико обимна студија, па макар она била о Његошу, за његовог живота неће наћи издаваче, он се определио да приреди нешто што би требало да буде путоказ за будуће приређиваче рукописа, односно да за издавање сачека боља времена.

Ова књижевноисторијска студија о Његошу представља централно место у опусу Жарка Видовића, међутим у рукописима постоји још десетак студија, као и бројни текстови о Његошу и у вези са њим. Према белешкама самог Жарка Видовића веома је значајан и за објављивање спреман рукопис „Платонизам, Његош и метафизика” на 733 стране, док укупан број страница посвећених Његошу, према попису самог аутора, износи преко пет хиљада страница.

Изгледа да се до сада нико код нас није бавио Његошем као Жарко Видовић – да му приђе на толико оригиналан начин, и још са толико различитих страна. Рецимо, Видовић је утврдио које је литургијске анагнозе Његош морао да као свештенослужитељ чита или слуша приликом припреме за хиротонију, односно рукоположење за епископа, као и приликом свих дана оног Великог поста 1845. године, док је писао *Лучу микрокозма*. А литургијске анагнозе су читања (чтенија) различитих делова Библије за време богослужења током читаве године. Жарко Видовић је *Лучи микрокозма* одредио централно место у Његошевој Трилогији и посветио јој највише пажње и простора. Видовићев приступ *Лучи* и њеним поетским визијама није био теолошки, односно дат кроз „научни” приступ вери и религији, такозвани библизам (толико присутан у Новом веку), него литургизам, дакле сагледавање ових поетских визија кроз литургијско слављење Библије. Те библијске анагнозе су, како доказује Видовић, инспирисале Његоша:

Та веза је исто толико чврста и очигледна колико и неиспитана: у Његошевој *Лучи микрокозма*, у којој се поетске визије могу тумачити само терминима платонске духовности и платонски мислећег христијанства. Без таквог приступа, сви досадашњи покушаји приказа и тумачења Његошеве *Луче микрокозма* представљају не само промашај, него најчешће и веома груба изопачења Његошеве духовности. Али онда настаје и питање: откуд Његошу пла-

тонизам? Откуд, ако највише, универзитетско образовање не отвара човјеку ни дан данас приступ и видике према платонизму?!¹

У једном од текстова Жарко Видовић тврди да је нерешен проблем Његошевог места и значења у историји српске књижевности уједно и нерешен проблем српске народне песме, и нерешен проблем континуитета српске књижевности (прекинутог привидно књижевношћу „грађанском” у јужној Угарској), и нерешен проблем праве периодизације српске књижевности, и нерешен проблем свести Косовског завета. Пошавши од Андрићевог открића да је „Његош трагични јунак косовске мисли”, односно песник Косовског завета, Видовић закључује да он онда не може бити песник романтичар, те да је његово место у историји српске књижевности сасвим другачије од оног које му се додељује по нововековним критеријумима. Видовић даље пише:

Ако је Његош то што каже Андрић онда и читава периодизација наше књижевности мора да је другачија од познате нам (Средњи вијек, ренесанса, барок, класицизам итд.), јер српска књижевност – ако она заиста постоји као таква, а то значи у свом континуитету као повјесна целина, као књижевност једне националне, духовне заједнице! – мора да је у својој суштини одређена Косовским завјетом.²

До овога става Видовић не долази на основу књижевнотеоријских поставки (како каже: метафизичких), рецимо теорије модуса историјске критике или било које друге теорије у науци о књижевности, него на основу става да је питање континуитета српске књижевности, као и српске нације, заветно питање. Видовић тврди да је српска књижевност поменути (хуманистичким, метафизичким) критеријумима подредива и уобичајеном периодизацијом обухвата само у мери у којој одступа од своје суштине и повесне целине.³ Одступање од заветности уједно је одступање и од суштине нације и од суштине њене књижевности, каже Видовић.

Реактуелизација питања Његошевог места у српској књижевности кроз место и улогу заветне мисли је осамдесетих година прошлог века представљала превелик и претежак изазов за српску књижевну историографију. Много је лакше преиспитивати став Јована Скерлића да је *Луча микроkozма* Његошев најмање оригиналан рад (који се критеријум оригиналности примењује?), а још

¹ Жарко Видовић, *Његош и Косовски завјет у Новом вијеку*, „Филип Вишњић”, Београд 1989, 6.

² Исто, 10.

³ Исто.

је лакше довести у сумњу Његошеву везу са богумилством, Кабалом и Филоном, коју је инсинуирала Аница Савић Ребац. Међутим, провести целокупну српску књижевност кроз заветну мисао и онда је преиспитати, и то од Савиног *Живоџа ѓосџодина Симео-на* и средњовековне књижевности, преко српске народне поезије и Његоша, па до данашњих дана – то личи на сасвим немогућ подухват. Најзад, ако је о религији Његошевој неко требало да пише компетентно и темељно, то је требало да на почетку прошлог века уради тадашњи јеромонах Николај Велимировић. Авај, његов приступ Његошевој религији, не само да није литургијски и заветни, него није у целости ни библијски – у њему чак има религиозног синкретизма и филозофског еклектицизма.

Читав низ текстова из ове петотомне студије бави се односом епског шаблона и епског оптимизма у култу јунаштва младог Његоша (пре замонашења), те тезом да је епски оптимизам религија (култа јунаштва и ведрога фатализма) која онемогућује појаву историјске свести. Заправо, Жарко Видовић у овој студији пажљиво раздваја епско (код Његоша као сакупљача и писца јуначких песама) од онога што је код њега трагедијско, да би показао да је Његош пре свега трагедијски песник. У тексту „Његош и јуначка народна песма” Видовић набраја све Његошеве јуначке песме и констатује да је он (у раној младости) бивао и народни песник, међутим истиче: „Трагични јунак Косовске МИСЛИ је онај ко је ТРАГЕДИЈСКИ доживео историју тако: као Откровење дато Косовом. Тај јунак је Његош.” Но, овде се трагедијско не конституише у чисто књижевнотеоријском смислу, као књижевна драмска врста или модус приповедања, него се реинтерпретира као збивање исконске суштине човека – као кретање од осећања лишениости ка осећању пуноће битија. „Тако је Његош учинио Косовски завјет актуелним у вријеме када је то изгледало немогуће, кад је изгледало да је нововјековна култура (епохално затворена у свој хоризонт) тражила од српске интелигенције да завјет заборави и да се коначно ’европеизује!’”⁴

Особеност приступа Његошу и његовом делу код Жарка Видовића чини одсуство било какве дистанце према Његошевој религиозности и чињеници да је био митрополит и владар Црне Горе, као и прилежност разумевања времена у коме и Његош пише а његови читаоци живе. Књижевност треба да има своје читаоце, а она је велика не само онолико колико су велики они који је стварају него онолико колико успева да живи са својим читаоцима. У времену у коме Његош живи он има и „изразито своју” публику

⁴ Исто, 15.

којој се обраћа. Но, публику имају и писци које спомиње Жарко Видовић, али скоро сви они живе и пишу за своје читаоце у Угарској. Мушички је рођен у Тителу; Јоаким Вујић у Баји; Михаило Витковић у Јегри; Димитрије Давидовић у Земуну; Ђорђе Магарашевић у Срему, а Теодор Павловић у Банату; Стерија се родио у Вршцу итд. Милован Видаковић је рођен у Неменикућама, у близини Сопота, округу београдском, али да као дете није са породицом побегао преко Саве и тамо остао до краја живота, питање је да ли би он – као будући „творац романа у српској књижевности” – написао иједан ред неког књижевног дела. Ретки су у то време писци који нису из ондашње Угарске, као што су Љуба Ненадовић и Сима Милутиновић Сарајлија, али су и они школе учили „преко Саве”. А Сима Сарајлија био је Његошев први учитељ. Када је у питању књижевно наслеђе, Његош је пред собом имао народну песму и могао је од најранијег детињства чути најизврсније гусларе.⁵ Његош се јавља на свршетку славног раздобља српске народне поезије. Било је потребно да се роди геније и да доврши једно вишевековно књижевно наслеђе. О овом процесу пише и Јакоб Буркхарт у својој монументалној *Повесји ѓрчке културе* када објашњава Хомера као некога ко довршава генерације усмених певача претхомерског периода:

Ако хоћемо да створимо себи неку представу о том претхомеровском стању песме без укупне композиције тј. без Хомера, најпре ће нам помоћи песме поетски веома обдарених Срба. Мада су и њихови певачи уметнички певачи, они се ређају час овако час онако, па стога нема ни промена у развоју карактера Марка и Милоша: у њима имамо *Ilias ante Homerum*, тј. моћну поезију изнад које није дошао велики мајстор. А за Грке је тај велики мајстор Хомер.⁶

За Србе је тај велики мајстор био Његош. У рукопису „Његошев песнички однос према народној песни” Видовић тврди: „Његошево је дело највиши достигнут облик самоосвешћења (и освешћења) који је народна песма достигла, а ваљда и могла достићи. При томе је Његош својом трилогијом постигао то освешћење народне песме и као своје лично освешћење”. Поред народног песничког наслеђа које је вероватно, макар делимично, стварано у

⁵ И у савремено доба, проучаваоци Хомера, да би сазнали нешто више о усменом песништву, долазе да чују српске гусларе. Овде је реч пре свега о америчком научнику Милману Перију. О овоме види у: Данијел Ц. Борстин, *Свети стварања*, Геопоетика, Београд 2004, 28.

⁶ Јакоб Буркхарт, *Повесји ѓрчке културе III*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића – Омладински савјет Црне Горе, Нови Сад – Подгорица 1992, 65.

српским манастирима и око њих, и носило историјску свест српског народа као Косовски завет (Жарко Видовић је и овој теми посветио пажњу у својим студијама!), Његош је могао уз снагу сопственог литургијског приступа вери и религији да створи тако монументално дело. Ако је Хомер довршитељ једне дуге традиције грчког песништва који касније отвара једна од врата за настанак античке трагедије, Његош је трагедијски песник једног Завета, који, поред осталог, има девизу: Нека буде што бити не може!

У великом књижевном делу његов модус приповедања кореспондира са етосом из кога је оно потекло. Хомерова публика се дивила Ахилу на свој начин, као што се Гетеова публика кобно поистовећивала са Вергером. Наравно, ми данас другачије доживљавамо Хомерове јунаке, али оно што их чини и данас присутним и живим у нашој машти проистиче из тога што су они настали за конкретну публику која их је сматрала живим и уверљивим. Сусрет са великим делом из прошлости није само сусрет са великим писцем него још више са његовим читаоцима и временом у коме су они живели. Због тога ниједно савремено „читање” Његоша не сме да изгуби из вида његову религиозност, нити сме да заборави да публика за коју је писао није била окруњена Новим веком. У том светлу Видовић открива Његоша, па реактуелизује Косовски завет и идентификује Нови век као велику опасност за српску нацију као заједницу заветовану Косовским заветом и свештено-поезијом песника Петра II Петровића Његоша.

У стрмоглаву једне историјске критике Његош је поређен са својим савремеником, америчким писцем Едгаром Аланом Поом (1809–1849). На основу таквог приступа Његош је окарактерисан као већ књижевноисторијски превазиђен писац, јер је у његово време Едгар По већ писао криминалистичке романе који ће постати претходница једног новог књижевног жанра. Наиме, исте године (1845) када из штампе излази *Луча микрокозма* излазе и легендарне *Пријовесџи* Едгара Алана Поа. Пренебрегава се да ни Његош, ни његова средина, ни његови читаоци не извиру из етоса који познаје ту врсту обичајности која производи материјал за криминалистички роман. То не значи да у Црној Гори у којој живи Његош нема злочина и криминалних дела, него само да се и мотиви злочина и начин њихове перцепције битно разликују од оних који постају инспирација великог америчког писца. Сваки писац пролази трновит животни пут који је саобразан његовом делу. Да би зачео књижевни жанр који ће се на такав начин бавити мрачним странама људске душе, Едгар По је морао да прође војну школу у Вест Поинту, да уђе у журналистику и да умре од делиријум тременса. Имао је Едгар Алан По у свом животу и својој средини и

шта да види и много тога да доживи да би постао писац у каквог је израстао. Он је имао и своју публику и верне читаоце. Само, тада, Црна Гора није могла дати такву књижевност, макар зато што читаоце за њу није имала.

Међутим, много тога се од тада променило. У међувремену Америка претендује да буде Свет, а Свет да постане Америка, па се етос миљеа из кога је изникао Едгар По ушуњао и у најзабитије крајеве планете. Црна Гора је увек ишла у ред таквих забитих крајева, па је тако и у Његошевом времену одолела ономе што је Жарко Видовић назвао Новим веком. Данас је, изгледа, мало другачије, јер је тај етос који за своје остварење тражи модус криминалистичког романа ипак стигао у Црну Гору: читалачка публика је превазишла постојеће књижевноисторијске облике. Таквој публици више није потребно да јој „рече један чојек”, јер један је чојек Црној Гори још пре два века рекао све што је требало да јој се на тај начин каже. Ако није могућа – јер историја се никада не понавља, па ни књижевна – дакле, ако више није могућа појава Едгара Поа, онда је можда могућа појава неке врсте црногорског Хозеа Ђованија.⁷ У средини у којој су брзи глисери на мору постали најважнија институција световности, откриће Његоша као заветног песника, похрањено у рукописној оставштини, почиње да живи као други дах Жарка Видовића.

⁷ José Giovanni, писац, сценариста и филмски режисер, један од најзначајнијих писаца криминалистичких романа, од којих су многи екранизовани: филм Жака Бекера *Puñal (Le trou)*, 1960) урађен је по истоименом роману, а филм Жана Пјера Мелвила *Друџу дах (Le Deuxième Souffle)*, 1966) је урађен по његовој новели *Un Regiment de Comptes*.